

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda Görülen
Değişim ve Gelişim Süreci*

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda
Değişim ve Gelişim Sürecinin Sona Ermesi*

Murat MEMİŞ

Eş'arî-Mâtürîdî İbtihâfına Dair İki Risâle

Süleyman GÖKBULUT

Sâfîlerin Gözünde Hz. Süleyman

Abdulkadir BAYAM

Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arap Mesellerinin Tespiti ve İncelenmesi

Ali KUZUDİŞLİ

'Halâvetü'l-İmân' Terkibinin Yer Aldığı Rivayetlerin Yapısal Analizi

Hadi SOFUOĞLU

*İlm-i Sakke ve Debbag-Zâde Nu'mân Efendi (1224/1809)'nin 'Tuhfetü's-
Sukûke''ü*

Rasim BAYRAKTAR

Soyyetlerin Milliyetler Politikası ve Ahıska'nın Türkler

Mehmet Şamil BAŞ

Aşkî Mustafa Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Sâkânâme Mesnevîsi

Osman KARA

Kur'an'da Zebûr

Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel Çeviriler

Serpil BAŞAR

Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu İzlenimleri

Serpil BAŞAR

Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu Değerlendirmesi

HAK DİNİ KUR'AN DİLİNDEKİ ARAP MESELLERİNİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ

Abdulkadir BAYAM*

ÖZET

Bu çalışma, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dilinde*nde âyetleri tefsir ederken başvurduğu Arap mesellerini, eserde kullanıldıkları bağlamlarıyla ele almakta ve klasik kaynakları kullanmak suretiyle herbiriyle ilgili aydınlatıcı bilgi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, Arap meselleri/ atasözleri.

FIXING AND STUDYING OF THE ARABIC PROVERBS THAT ARE IN *HAK DİNİ KUR'AN DİLİ* (I)

ABSTRACT

This study deals with the Arabic proverbs that Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır referred to while he was interpreting the verses of the Quran with their contexts in the work and presents enlightening information about each of them by using the classical sources.

Key Words: Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, Arabic proverbs.

GİRİŞ

"Benzeyen, sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssa" kök anlamlarını içeren mesel (المثل),¹ "belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü" şeklinde tanımlanmaktadır. Mesel, benzerlik ilgisine dayanır ve öncelikle belli bir durum veya hâdise için söylenerek doğar, daha sonra insanlar arasında yaygınlaşıp ona benzeyen her durum için söylenir.

* Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı, abayam@erciyes.edu.tr

¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâb Tâcî'l-luğa ve sihâbu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr, IV. Baskı, Dâru'l-'ilm li'l-melâ'în, Beyrut 1990, (مثل), V, 1816; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1388/1968, (مثل), XI, 610-616.

Soyut fikirleri somutlaştırarak zihinlerde yerleştirmede, etkileme, ikna etme ve nesilleri iyiye, güzele yönlendirmede çok önemli bir role sahiptir.²

Bu makâlenin amacı, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili*'nde³ âyetleri tefsir ederken başvurduğu Arap mesellerini,⁴ eserde kullanıldıkları bağlamlarıyla tespit etmek ve mümkün mertebe klasik kaynaklardan yararlanarak herbiriyle ilgili aydınlatıcı bilgi sunmaktır. Bu hedef doğrultusunda şöyle bir yol izlenecektir: Önce eserde meselin ve konusunun yer aldığı cilt ve sayfa numarası köşeli parantez içinde gösterilecek, sonra mesel bir âyetle ilgiliyse o âyetin metni ve meâli sunulacak, aksi takdirde doğrudan meselin konusuna geçilecek, ardından meselin şâhit getirildiği bağlama değinilecek, mesel ya da meselle ilintili söz eserde geçtiği şekliyle ve koyu renkte aktarılacak, meselin tercümesi müellif tarafından yapılmışsa hemen akabinde verilecek, aksi takdirde tarafımızdan yapılan çeviri müteakip paragrafta aktarılacaktır. Bu paragrafta meselle ilgili değerlendirme yapılacak ve bu arada ilgili meselin Türk atasözlerinden karşılıkları bulunabildiği takdirde sunulmaya çalışılacaktır. Ayrıca bir mesel, eserde birkaç defa geçmişse sadece ilk geçtiği yerde değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Fâtiha Süresi

[I, 113'te] Fâtiha sûresi 5. âyet (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) “Sade sana ederiz kulluğu, ibadeti ve sade senden dileriz yardımı, lütfu ya Rab!”⁵ in tefsirinde cem-i mütekellimin/birinci çoğul şahsın gerçekte nefs-i mütekellim me‘a'l-ğayr (birinci şahsın başkalarıyla birlikte olması) demek olduğu ve bu şekilde (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) diyen bir ferдин olacağı ve bunu söylerken vicdanında hissettiği kardeşlerini de temsil etmiş bulunacağı, dolayısıyla her ferдин Fâtiha ile bu ahdi yaparken bir cemâatin imamı konumunda olduğu ve o nedenle Hanefilik'te de imamın arkasında namaz kılan cemâatin ne Fâtiha ne diğer herhangi bir şey kırâat ettiği ve hepsinin adına imamın okuduğu ifâde edilir. Sonra da tek başına namaz kılan ferдин henüz gerçekten teşekkül etmemiş düşünce hâlindeki bir cemâatin imamı

² İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 293, 296. Mesel konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Bulut, “Arap Dili ve Edebiyatında Emsâl”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., İstanbul 1984; Muammer Sankaya, “Arap Göç Edebiyatında Aforizmalar”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, 2004, ss. 7-24.

³ Cilt ve sayfa numarası, âyet meâli ve meseller, eserin ilk baskısından aktarılmıştır. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meâlî Türkçe Tefsir*, T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1935-1939.

⁴ Kur'an meselleri, bu çalışmanın kapsamına dâhil değildir.

⁵ Elmalılı'nın meâlindeki bazı ifâdeler, Süleyman Ateş'in meâlinde yararlanılarak sadeleştirilmiştir. Bkz. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1977.

konumunda bulunduğu mutlakla kırâat ettiği, bu gibi fertler çoğalıp tanıştıkça gerçekten cemâatin de kendiliğinden, kolayca oluştuğu, derhal içlerinden birini imam tanıyarak ona uydukları ve sosyal güçlerinin de imamları ile orantılı olduğu belirtilir ve "كَمَا تَكُونُوا يُؤَى عَلَيْكُمْ" sözüne yer verilir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın herhangi bir açıklamada bulunmadığı "Nasılsanız öyle idâre edirsiniz." anlamındaki bu söz, bu vb. rivâyetlerle aktarılan, ama sıhhatiyle ilgili tartışma bulunan bir hadîstir⁶ ve "عَمَّا لَكُمْ كَأَعْمَالِكُمْ وَكَمَا تَكُونُونَ يُؤَى عَلَيْكُمْ" (Vâlileriniz, amelleriniz gibidir, nasılsanız öyle idâre edirsiniz.),⁷ "عَمَّا لَكُمْ أَعْمَالِكُمْ وَكَمَا تَكُونُونَ يُؤَى عَلَيْكُمْ"⁸ ve "عَمَّا لَكُمْ كَأَعْمَالِكُمْ وَكَمَا تَكُونُوا يُؤَى عَلَيْكُمْ" şeklinde⁹ Hz. Peygamber'in mesel hâline gelen sözleri arasında kaydedilmektedir.

Bakara sûresi

[I, 441'de] Bakara sûresi 102. âyet وَأَتَّبِعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ ﴿١٠٢﴾

"Tuttular Süleyman müllüküne dair şeytanların ıydurup takip ettikleri şeylerin ardına düştüler, hâlbuki Süleyman küfretmedi, velakin o şeytanlar küfrettiler, insanlara sihîr öğretiyorlardı..." in tefsirinde sihîr konusuyla ilgili açıklamalara yer verilir. Buna göre şer'î örfte sihîr, sebebi gizli olmakla gerçeğin tersine tahayyül edilen yaldızcılık, şarlatanlık, hilekârlık yolunda cereyan eden herhangi bir şey anlamına gelir ve genel olarak söylendiği zaman yerilir, çünkü bunda esrarengiz bir şekilde hakkı bâtil, bâtili hak, gerçeği hayal, hayali gerçek diye göstermek söz konusudur. Bununla birlikte özel olarak

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâ'i, *Müsnedü'ş-Şihâb*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1405/1985, I, 336-337; Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdürrahmân es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, tashîh ve ta'lîk: Abdullah Muhammed es-Siddîk, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979, s. 326; Celâlüddîn Abdürrahmân b. Ebî Bekir es-Şüyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, haz. Abdülhalîm Mahmûd vdğr., ysz. tsz., V, 113; A.g.mlf., *ed-Düerü'l-müntesire fî'l-ehâdîsi'l-müştehire*, tahric: Muhammed Abdürrahîm, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1415/1995, s. 225; Muhammed Tâhir b. Ali el-Hindî el-Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzû'ât*, II. Baskı, Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, Beyrut 1399 h., s. 182.

Hadîs kaynakları da, diğer eserler gibi müelliflerin ölüm tarihi baz alınarak sırayla yazılmıştır.

⁷ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-nubâdara*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî, II. Baskı, ed-Dâru'l-'Arabîyye, ysz. 1983, s. 23.

⁸ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî, *el-İ'tâz ve'l-icâz*, şerh: İskender Âsâf, el-Matba'atü'l-'umûmiyye, Mısır 1897, s. 17.

⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînâni'l-edeb*, thk. Müfid Kumeyha, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004, III, 5.

övülen ve hakkı açıklamak için kullanılan latif hususlarda da kullanılır - "إِنَّ مِنْ" gibi- ve buna helâl sihir denir.

"Bazı ifâdeler, büyü tesirindedir." anlamına gelen bu söz, bu vb. rivâyetlerle nakledilen bir hadîstir¹⁰ ve meselleşen hadîsler arasında kaydedilmektedir.¹¹ Bu mesel, ayrıca belâgat sahibinin beyan yönünden sihir yapanın sihride latif hilesiyle ulaştığı dereceye varması anlamındadır¹² ve mantığın/konuşmanın, söylenen sözün, getirilen delilin güzel bulunmasında söylenir.¹³

[I, 454'te] Bakara sûresi 104. âyet ﴿بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنًا وَقُولُوا انظُرْنَا﴾
 ﴿بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنًا وَقُولُوا انظُرْنَا﴾ "Ey iman edenler! Râ'inâ (راعِنًا) demeyin unzurûnâ (أُنظُرْنَا)
 deyin¹⁴ ve dinleyin ki kâfirler için acı bir azap var." tefsirinde niçin râ'inâ (راعِنًا)

¹⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, tashih ve ta'lik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü'l-ke'lâm, bâb 3), s. 986; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1402/1982, IV, 263; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sabîbu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü'n-nikâh, bâb 47), VI, 137, (kitâbü't-tib, bâb 51), VII, 30.

¹¹ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, thk. Abdülmecid Katâmîş, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk 1400/1980, s. 37; Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'ü'l-ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha-Abdülmecid et-Terhîni, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1983, III, 5; Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-'Askerî, *Kitâbü Cemberetü'l-emsâl*, haz. Ahmed Abdüsselâm-Muhammed Sa'îd b. Besyûni Zağlûl, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988, I, 13, 18-20; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 27; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâhu, ysz. 1977-1979, I, 9; Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Tâhir el-Hüyyî/el-Huveyyî, *Ferâidü'l-barâid fi'l-emsâl*, thk. Abdürrezzâk Hüseyin, Dâru'n-nefâis, Ürdün 2000, s. 21; Ebû Ali el-Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî, *Zehru'l-ekemî fi'l-emsâl ve'l-bikem*, thk. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar, Dâru's-sekâfe, ysz. 1401/1981, I, 44, 47, 136.

¹² Ebu Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, I, 19.

¹³ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 9; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 21; Muallim Nâcî, *Sânibâtü'l-'Arab*, Mîhrân Matbaası, İstanbul 1304 h., I, 168-173.

Ayrıca Türkçe'de bu Arap meselinden biraz farklı biçimde, etkili sözün büyüden daha güçlü bir inandırıcılık taşıdığına dair "Bir söz bin büyüye bedeldir." atasözü görülmektedir. Bkz. Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1988, I, 199.

¹⁴ "Başlangıçta risâlet makamından bir şey öğretilip ulaştırıldığı zaman ara sıra Müslümanlar, "راعنا يا رسول الله" yani "bize riâyet et yâ Resûlallah" derlerdi ve bununla "bizi gözet, teennî buyur, müsaade et ki anlayalım" demek isterlerdi. Cenâb-ı Allah, bu tabiri yasaklayarak "راعنا" demeyiniz, bu tabiri kullanmayınız da "انظُرْنَا" "bize bak, bizi gözet" deyiniz ve söze de iyi

denilemeyeceği üzerinde durulurken şu ifâdelere yer verilir: Mürâ'at (مُرَاعَاة)ın aslı durumundaki ra'y ve ri'âyet (رِعَايَةٌ وَرِعْيٌ)te hayvanî gözetme kavramı varken nazâret (نَظَارَةٌ), tamamen insanca bir kavramdır. O nedenle İslâm ümmeti, hayvanî kavramdan sakınmalı ve insanî kavramı istemeli, uygulamalıdır. Bunu yapmak da, ümmetin yeteneğine bağlıdır. Nitekim "كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّىٰ عَلَيْكُمْ" buyurulmuştur.

Bu mesel, Fâtiha sûresi 5. âyetle ilgili açıklamalarda geçmiştir.

[I, 477'de] Bakara sûresi 115. âyet ﴿وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُهُ﴾

﴿اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ "Bununla birlikte doğu da Allah'ın batı da, nerede yönelseniz orada Allah'a durulacak cihet var. Şüphe yok ki Allah (ın rahmeti ve nimeti) geniştir, (her şeyi) bilendir."in tefsirinde Allah'ın yönden münezzehtir olduğu, ama bütün yönlerin de O'na ait olduğu, namaz kılmak için bir mescitte bulunmanın zorunlu olmadığı, yeryüzünün her tarafında hatta zorunlulukta her yöne namaz kılınabileceği, Allah'ın rahmet ve kudretinin geniş, her şeyi kuşatıcı bulunduğu, sınırlanmadığı ve O'nun daraltmayı sevmediği ifâde edildikten sonra burada "إِذَا ضَاقَ الْأَمْرُ إِذَا ضَاقَ" "الْأَمْرُ إِذَا ضَاقَ" fıkıh kuralına işaret bulunduğuna belirtilir.

"İş, sıkıştığı zaman genişler." anlamına gelen bu söz, "إِذَا ضَاقَ الْأَمْرُ اتَّسَعَ" rivâyetiyle İmâm Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î (ö. 204/820)'ye ait¹⁵ olmakla birlikte "رُبَّمَا اتَّسَعَ الْأَمْرُ الَّذِي ضَاقَ" (Bazen sıkışan iş, genişler.) meseliyle de¹⁶ benzerlik göstermektedir.

[I, 609-611'de] Bakara sûresi 179. âyet ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ﴾

﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ "Hem kıyasa size bir hayat vardır ey temiz aklı, temiz özrü olanlar gerek ki korunursunuz."in tefsirinde ﴿فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ vecizesinin büyük bir anlamlar

kulak veriniz, dikkatle dinleyiniz, iyi belleyip iyi tutunuz buyuruyor ki bunda gayet ince ve önemli bir edep öğretilimi vardır". Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 452-453.

15 Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kavâ'idî ve fîrî'î fikhi's-Şâfi'îyye*, haz. Merkezü'd-dirâsât, II. Baskı, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyâd 1418/1997, I, 139; Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *Feyzül-kadir Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, II. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1391/1972, I, 170.

16 el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâl*, II, 80.

topluluğunu son derece özlü bir şekilde ifade ettiğinde Arap belâgatçılarının ve beyan âlimlerinin uyuştukları belirtildikten sonra bunun sebebi şöyle açıklanır: Araplar'ın bu konuda daha önce "قَتْلُ الْبَعْضِ إِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ" (Bazısını öldürme, bütüne/herkese hayat vermektir.), "أَكْثَرُوا الْقَتْلَ لِيَقَلَ الْقَتْلُ" (Öldürmeyi çok yapınız ki öldürme azalsın.) tarzında bazı vecizeleri vardı ve en güzel saydıkları da "الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ" (Öldürme, öldürmeyi enfâdır yani öldürmeyi en çok nefyeden (önleyen, ortadan kaldıran) yine öldürmedir.) idi. Hâlbuki فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ düsturunun bundan her yönden daha fasih ve belîğ olduğu açıktır ve bu konuda fikir birliği vardır. Çünkü hepsinden daha kısadır, tekrardan uzaktır, tıbâk sanatı onda "kısâs" ve "hayat" sözcükleriyle en güzel ve makul tarzda uygulanmışken diğerleri görünüşte makul olmayan bir imkânsız çelişki şeklindedir. Öldürmenin öldürmenin nefyedilmesine, öldürmenin çokluğunun öldürmenin azlığına sebep gösterilmesi görünüşü bakımından bir şeyi kendisinin nefyedilmesine sebep göstermek demektir ki bunda bazı zevklere nazaran bir şiirsellik bulunsa bile hiçbir hikmet yoktur. Kısas, öldürmeden daha geneldir, çünkü yaralamaları daha kapsayıcıdır, daha özeldir, zira her öldürmeye kısâs denmez ve öldürmelerin her çeşidi öldürmeyi engellemez, aksine saldırganca öldürmeler fitneyi şiddetlendirerek karışıklığa yol açar. O hâlde "الْقَتْلُ", ahid lâmu ile öldürmenin bir çeşidine yani kısâsa tahsis edilmedikçe vecîze sahih olmaz. Bu surette ise kısâsın yaralar kısmı hâriç kalır. O nedenle ﴿فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾, bu bakış açısından üç yönden daha belîğdir. Çünkü her veçhile sahih, açık ve daha kapsamlıdır...

Görüldüğü gibi burada âyette yer alan vecîzeyle Arapların daha önce kullanımında bulunan üç söz "قَتْلُ الْبَعْضِ إِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ"¹⁷, "أَكْثَرُوا الْقَتْلَ لِيَقَلَ الْقَتْلُ"¹⁸

¹⁷ Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhuz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, VII. Baskı, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1418/1998, II, 316; A.g.mlf., *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, II. Baskı, Şeriketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır 1965-1969, IV, 432; Abdülkâhîr Ebû Bekir b. Abdîrahmân el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye-Fâyiz ed-Dâye, II. Baskı, Mektebetü Sa'diddîn, Dimaşk 1407/1987, s. 257, 365; Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed en-Nisâbüri, *Tefsîru Garâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-furkân*, tahrîc: Zekerıyyâ 'Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut 1416/1996, I, 485.

¹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdik Kamhâvî, Dâru ihyâit-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1412/1992, I, 197; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâitihu'l-ğayb*, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1401/1981, V, 61; Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn 'Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut 1419/1998, III, 230.

"الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ"¹⁹ karşılaştırmaya tâbi tutulmaktadır. Bunlardan "الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ" bir meseldir²⁰ ve bazı kaynaklarda²¹ Câhiliye dönemi hükümdarlarından Ezdeşir/Erdeşir'e ve bir kaynakta²² Hz. Ali (ö. 40/661)'ye nispet edilmektedir. "بَعْضُ الْقَتْلِ إِخْيَاءٌ لِلْحَمِيمِ" (Bazı öldürmeler/öldürmenin bazıısı, bütüne/herkese hayat vermektir.) meselini²³ çağrıştırırken "أَكْثَرُوا الْقَتْلَ لِيَقَلَ الْقَتْلُ" sözünün mesel olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

[I, 627'de] Bakara sûresi 183. âyet *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا*
 ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾
nitekim sizden evvelkilere yazılmıştı gerek ki korunursunuz’in tefsirinde oruç sayesinde müminin isyanlar ve tehlikelerden sakınıp korunabildiği, çünkü orucun şehveti kırdığı, nefsanî arzu ve hevesi yendiği, kalbin Allah’a bağlanmasını artırdığı dile getirilir ve bu bağlamda "الْمَرْءُ يَسْعَى لِغَارِيهِ بَطْنِهِ وَفَرْجِهِ" (Kişi, iki deliği için koşar, karnı ve ferçi) meşhur meseline yer verilir. Bu atasözünün hükmüne göre insanları her derde sokan şehvetlerin temeli, karın ve ferç şehvetidir, insanın insanlığı da bunlara hâkimiyettedir. Oruç, öncelikle bu ikisini kırar ve tadil eder.

¹⁹ Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-‘Askerî, *Kitâbü’s-Smâ’ateyn*, thk. Müfid Kumeyha, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1409/1989, s. 195; Ebû Ya’kûb Yûsuf b. Ebî Bekir es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, haz. Na‘im Zerzûr, II. Baskı, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1407/1987, s. 277; Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed İbnü’l-Esir, *el-Meseli’-sâir fi edebi’l-katib ve’ş-şâ’ir*, thk. Ahmed el-Hûfi-Bedevi Tabâne, II. Baskı, Dâru nehdati Mısır, Kâhire tsz., II, 339, 341; Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İşâh fi ‘ulûmi’l-belâğâ*, haz. İbrahim Şemsüddîn, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1424/2002, s. 143-144.

²⁰ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, I, 185; Ahmed b. Muhammed İbn ‘Arabşâh, *Fâkibetü’l-bulefâ ve müfâkebetü’l-zurûfâ*, (Georg. Guil. Freytag), Bonnæ 1832, s. 13.

²¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se‘âlibî, *Simâru’l-kulûb fi’l-muzâf ve’l-mensûb*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Dâru’l-me‘ârif, Kâhire tsz., s. 178; A.g.mlf., *el-‘Îcâz ve’l-îcâz*, s. 13.

²² Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Husri el-Kayrevânî, *Zeburu’l-âdâb ve semeru’l-elbâb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, IV. Baskı, Dâru’l-cil, Beyrut 1972, IV, 1106.

²³ el-Câhiz, *Kitâbü’l-Hayevân*, II, 88; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, I, 185; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü’l-barâid*, s. 93. İlgili kaynaklarda Araplar’ın bu meselle kısası kastettikleri ifade edilmektedir.

Söz konusu mesel, kaynaklara göre²⁴ aslında "الْمَرْءُ يَسْعَى لِغَارِيهِ" şeklindedir ve ardından ey-i tefsîriyye (أي)yle "لِغَارِيهِ" den kasdın "بَطْنِيهِ وَفَرْجِهِ" olduğuna dikkat çekilir.

[I, 639-640'ta] Bakara sûresi 184. âyet مَرِيضًا كَأَنَّ مِنْكُمْ مَرِيضًا ﴿١٨٤﴾ أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٥﴾ *Sayılı günler. İçinizden hasta olan veya seferde bulunan ise, diğer günlerden sayınsınca, ona dayanıp kalacaklar üzerine de fidye: bir miskin doyumu, her kim de hayırına fidyeyi artırırsa hakkında daha hayırlıdır, bununla beraber oruç tutmanız, sizin için daha hayırlıdır eğer bilerseniz.*"in tefsirinde وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ ibâresi üzerinde uzun uzun durulur ve "itâka" (إِطَاقَةً)nin istitâat/gücü yetme ve vüs'/tâkat anlamında değil, oruca zor dayanmak yani hem eda hem kaza hâline nazaran devamlı mazeret nedeniyle dayanamamak anlamına geldiği, sırf alışkın olmadıklarından ötürü oruca dayanamayacaklarını zannedenlerin oruç farzından fidyeyle kurtulamayacakları, bir azimle kendilerini oruca alıştırdıkları zaman çocuklar için bile mümkün olan oruca pek ala tahammül edebildiklerini görecekları, o gün tutamadıklarını diğer gün kaza edebilecekleri ve İslâm'ın-başında bunu Allah tarafından ispat için geçen geçici bir tecrübe devresini tekrar tekrar tecrübeye kalkışmaya haklarının bulunmadığı belirtilir, ardından da "مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ" sözüne yer verilir.

"Denenmiş deneyen, pişman olur." anlamına gelen ve Türkçe'deki "Denenmiş denemek ahmaklıktır." atasözüyle²⁵ kısmen benzerlik gösteren bu söz, bir meseldir.²⁶

²⁴ Ebû İbrahim İshâk b. İbrahim el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edebe*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer, el-Hey'etü'l-âmmeh li-ş-şüni'l-matâbi'l-emîriyye, Kâhire 1974-1979, III, 334; Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî, *Kitâbü'l-Emâli*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut tsz., I, 60; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Abdülhalîm en-Neccâr, ed-Dâru'l-Misriyye li't-te'lîf ve't-terceme, ysz. tsz. (سعا), III, 92-93; a.g.e., thk. 'Abdül'azîm Mahmûd, (غار), VIII, 180; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (غور), V, 35, (سعا), XIV, 386; Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâci'l-'arâs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssabûr Şâhîn vdğr., el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, Kuveyt 1422/2001, (سعى), XXXVIII, 279.

²⁵ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 233.

[I, 698-699'da] Bakara sûresi 194. âyet **الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ** "Hürmetli ay, hürmetli aya ve bütün hürmetler, birbirine kıyastır, o hâlde kim size tecavüz ettiyse/saldırdıysa siz de, ona yaptığı saldırının misliyle saldırın da ileri gitmeye Allah'tan korkun ve bilin ki Allah, muttakilerle beraberdir." in tefsirinde hürmetin muhafaza edilmesi ve saygı gösterilmesi vâcib olan, el uzatılması câiz olmayan şey anlamına geldiği ve malları da kapsadığı, bu atıfta tahsisten sonra genelleştirme bulunduğu, o nedenle her kim mümine tecavüz eder/saldırır, onun hürmet ve ismetinden bir şey ihlal ederse, onun ona saldırdığı kadar yani misli olmak şartıyla onun da ona karşılık olarak saldıracığı, çünkü **وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ مِثْلُهَا** "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür." dir²⁷ ve bir tecavüze/saldırıya karşı misliyle karşılık vermenin tecavüz değil, tecavüzün cezası olduğu ifade edilir ve "البَادِي أَظْلَمُ" sözüne yer verilir. Bu durumda aslında çirkin olan bir şey, böyle bazı şartlar altında izâfi bir güzellik kazanır, o nedenle bâdinin/ilk başlayanın fiili, hakikaten ve hükmen çirkin sadece bir zarar olduğu hâlde onun reaksiyonu demek olan karşıdakine bir hak verir, böyle olabilmesinin şartı mümâselet/misli olmaktır ve misli olmaya riayet edilemeyen hususlarda kısas yapılmaz.

"Zulme başlayan, (daha) zâlimdir." anlamına gelen bu söz, bu hâliyle mesel olarak geçtiği gibi²⁸ aslında tamamı, "هَذِهِ بَيْتُكَ وَهَذِهِ بَيْتُكَ وَالْبَادِي أَظْلَمُ" ve "هَذِهِ بَيْتُكَ" ²⁹ el-Ferez dak (ö. 110/728 veya 114/732)'a nispet edilen bu mesel,³¹ tamamı esas alındığında "Bu söz, senin ilk sözüne karşılıktır ve onu

²⁶ Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbi, *Nesrî'd-dür fi'l-mubâdarât*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004, VI, 317; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 363; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 533.

²⁷ Şûrâ (42), 40.

²⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Müstakşâ fi'emsâli'l-'Arab*, II. Baskı, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, I, 304.

²⁹ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 269; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 573.

³⁰ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, III, 70.; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 283; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 496; Muhammed b. Ahmed el-İbşihî, *el-Müstatraf fi kullî femîn müstatraf*, Mısır 1302 h., I, 33.

³¹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 496. Kaynaklardan birinde ise bu meseli "الجزءُ بِالْجِزَاءِ وَالْبَادِي أَظْلَمُ" rivâyetiyle ilk defa Eksem b. Sayfî (ö. 9/630)'nin söylediği ifade edilmektedir. Bkz. Ebû

başlatan daha zâlimdir.” manasına gelir ve kötülüğe misliyle karşılık vermede söylenir.³² Ayrıca iki şahıs veya iki kavim birbirlerine zulmettikleri hâlde iki tarafa da zâlim denileceğinde şüphe yoksa da bunlardan zulüm muamelesini ortaya çıkarmaya ilk başlayan hangisi ise ona daha zâlim denmesinin adâlete uygun düşeceği bu meselden anlaşılmaktadır.³³

[I, 735'te] Bakara sûresi 208. âyet ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ (veya barışa) girin de Şeytan adımlarına nıymayın, çünkü o, sizin aranızı açan belli bir düşmandır.”ın tefsirinde İslâm'ın asıl anlamlarından birini teşkil eden silm (السِّلْم)/barış ve müsâlemet (barış içinde bulunma) ile bağlantılı olarak bütün iman ehlinin kâmil manada İslâm'a çağırıldığı, nitekim bir hadîste de kâmil müslümanın "المُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ" (Müslüman odur ki Müslümanlar, onun dilinden ve elinden selâmet bula.) diye tanımlandığı dile getirilir. Bu da, müslümanın dilinden ve elinden diğerlerini gücendirecek, kıracak hiçbir zarar ve eziyetin çıkmayıp aksine selâmet ve menfaat sebeplerinin çıkması gerektiğini haber vericidir.

Hadîs kaynaklarında genelde "المُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ" rivâyetiyle rastlanan bu meşhur hadîs,³⁴ bu son şekliyle aynı zamanda mesel hâline gelen hadîslerdendir.³⁵

[I, 921'de] Bakara sûresi 269. âyet ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (الحِكْمَةَ) kelimesinin tanımlarından biri de şöyle sunulur: Siyasette beşerî güç oranında Allah'a uymaktır ki bu da, ilmini bilgisizlikten, fiilini zulümden, cömertliğini cimrilikten, yumuşak huyluluğunu sefihlikten arındırmakla

Tâlib el-Mufaddal b. Selâme, *el-Fâbir*, thk. 'Abdül'alim et-Tahâvî, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âimme l'l-kitâb, ysz. 1974, s. 265.

³² Yûsuf b. Tâhîr, *Ferâidü'l-barâid*, s. 573.

³³ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, I, 7-9.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 163 vs.; el-Buhârî, *Sabihu'l-Buhârî*, (kitâbü'l-îmân, bâb 4), I, 8-9, (kitâbü'r-rikâk, bâb 26), VII, 186; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nîsâbü'rî, *Sabihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü'l-îmân, bâb 14), I, 65-66.

³⁵ el-Meydânî, *a.g.e.*, IV, 44.

mümkündür.³⁶ Siyâset tabiri, bu tarife bir hususilik veriyor gibi görünürse de "كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ" hadîsinin anlamı düşünülürse genelliği ortaya çıkar. Bununla beraber bu tanım, hikmetin hâkimiyet anlamıyla ilgisini meydana çıkarır.

Bu söz, "Herbiriniz, bir çobandır ve herbiriniz, sürüsünden sorumludur." anlamına gelen bir hadîstir³⁷ ve "كُلُّكُمْ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ" (Herbiriniz bir çobandır ve sürüsünden sorumludur.) rivâyetiyle meselleşen hadîsler arasında kaydedilmektedir.³⁸

[I, 930-931'de] Bakara sûresi 270. âyet ﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ

﴿Her ne nafaka verdiniz veya ne adak adadınız﴾³⁹ "فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ" *şüphesiz Allah onu bilir, fakat zâlimlerin yardımcıları yoktur.*"in tefsirinde zulmün herhangi bir şeyi hak ettiği ve lâik olduğu yerden başkasına koymak anlamına geldiğinden hayır tohumu ekmek için yapılması gereken infakları kötülöklere sarf ederek şer tohumu ekmek veya Allah'ın emirlerini yerine getirmek için harcanması gereken adakları günah ve isyanlara dönüştürmek, mallarını gizleyip borç olan sadakaları vermemek vb. şekillerde Allah'ın haklarını veya kulların haklarını gizleyip değiştirerek zulmedenlerin nihayet kendilerine yazık ettikleri ve Allah'ın hikmetli nizamının onları bir gün mutlaka cezaya sevk edeceği ve yardımcıdan mahrum kalacakları ifâde edilir. Sonra da onların, hiçbir niyet ve hareketleri ilahi ilimden kaçamayacağından hikmetin gereğiyle layık oldukları cezayı bulacakları belirtilir ve burada "رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللَّهِ" manasının anlatıldığı, çünkü Allah'tan korkmayanların muhakkak korkulacak akıbete düşecekleri, ayrıca hikmetin faydayı elde etme anlamının Allah sevgisine bağlı olduğu gibi ondan önce gelen zararı def etme anlamının da Allah korkusuna bağlı olduğu vurgulanır.

Elmalılı'nın konuya açıklık getirmek üzere yer verdiği "Hikmetin başı, Allah korkusudur." manasındaki bu söz, bazı hadîs kaynaklarında³⁹ Hz.

³⁶ Fahrüddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, II, 224.

³⁷ Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1991, (kitâbü 'işreti'n-nisâ, bâb 78), V, 374; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, thk. 'Abdül'alî Abdülhamîd Hâmid-Muhtâr Ahmed en-Nedevî, Meketebetu'r-rüşd, Riyad 1423/2003, IX, 470; es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-basene*, s. 320, 503; İsmâil b. Muhammed el-'Aclûnî, *Keşfü'l-bağ ve müczi'li'l-ilbâs*, II. Baskı, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1352 h.; II, 115.

³⁸ el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâl*, IV, 44.

³⁹ el-Kudâ'î, *Müsnedü'l-Şibâb*, I, 100; es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-basene*, s. 222, 491.

Peygamber'e, bazı hadis kaynaklarında da⁴⁰ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-653)'a isnat edilmektedir. Öte yandan bu da, Hz. Peygamber'in meselleşen sözleri arasında ele alınmaktadır.⁴¹

Âl-i 'İmrân sûresi

[II, 1071'de] Âl-i 'İmrân sûresi 26. âyet **﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِيحُ الْمُلْكِ لِمَنْ تَشَاءُ وَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ يُدِئِلْ مِنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾** "De ki: Ey mülkün sahibi Allahım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini yükseltirsin, dilediğini alçaltırsın, hayır yalnız senin elindedir, muhakkak ki sen her şeye kâdîrsin." in tefsirinde söz konusu âyetin faziletiyle ilgili bazı hadîslere arz edildikten sonra Ebu's-Su'ûd tefsirinden de şu kudsî hadis aktarılır: "Ben şanı yüce olan Allah, hükümdarların hükümdarıyım, hükümdarların kalpleri ve alınları benim elimdedir. Kullar bana itaat ederlerse ben de, onları onlara rahmet kılarım ve eğer kullar bana isyan ederlerse ben de, onları onlara ceza kılarım. Bu nedenle hükümdarlara sövme ile meşgul olmayın, velakin bana tövbe ve müracaat eyleyin ki onları size bükeyim"⁴² ve bu mazmûnun "كَمَا تَكُونُوا يُؤَلَّىٰ عَلَيْكُمْ" nebevi hadisinin anlamı olduğu ifade edilir.

Bu mesel, Fâtiha sûresi 5. ve Bakara sûresi 104. âyetlerle ilgili açıklamalarda geçmiştir.

[II, 1189-1190'da] Âl-i 'İmrân sûresi 143. âyet **﴿وَلَقَدْ كُنتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْفُتُوهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنتُمْ تَنْظُرُونَ﴾** "Celâlim hakkı için siz, o ölümlle karşılaşmadan evvel onu temenni ediyordunuz, fakat işte onu gördünüz, bakıp duruyordunuz." tefsirinde ifade edildiğine göre Uhud muhârebese, her anlamda savunma içerikli bir harp olduğu gibi tecavüz eden düşmana karşı meydan muharebesine çıkmak arzusunun besleyen müslümanların şevk ve isteklerinin de yapmacık bir gösteriş olmayıp içten bir iman eseri olduğunda hiç şüphe yoktu, ama "لَيْسَ الْخَبِيرُ كَالْعَيَّانِ" gereğince bugünkü arzu ile yarınki fiilî olay arasında büyük bir fark bulunduğundan kalp ve sözün fiile uyması önemli bir mesele oluşturur ki asıl iman sadâkati bundadır. O yüzden herhangi bir savaşa karar vermek için tam bir

⁴⁰ Bkz. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, ta'lik: Sa'îd el-Lehhâm, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1414/1994, (kitâbü'z-zühd), VIII, 162; el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, II, 202.

⁴¹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâil*, IV, 45.

⁴² Ebü's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdül-'akeli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru't-ubâ'ati'l-Misriyye, Mısır 1275 h., I, 196.

ciddiyetle iyi düşünmek, bir defa harbe başladıktan sonra artık dönmeyi akla getirmemek ve ölmek de gerekse onu sabırla seve seve karşılamak gerekir.

"Haber, bizzat görmek gibi değildir." veya "Başkasından işitilen, bizzat görülen gibi değildir." anlamına gelen ve bu hâliyle bir mesel⁴³ olan ilgili söz, "أَيَسَّ الْحَبِيرُ كَالْمُعَايَنَةِ" hadisiyle⁴⁴ doğrudan alâkalıdır. Hatta bir kaynakta "أَيَسَّ الْحَبِيرُ كَالْمُعَايَنَةِ", hadîs kökenli mesel şeklinde gösterilmektedir.⁴⁵ Bu meselin ayrıca "أَيَسَّ الْمُخْبِرُ كَالْمُعَايَنَةِ" versiyonu da vardır.⁴⁶ Haberin doğru ve yalan olma ihtimali bulunduğu için sadece söz ile amel etmeyiip teftiş etmeye tembih yerinde kullanılır.⁴⁷ Türkçe'de de "Kızım sana mı inanayım, gözüm sana mı?" atasözü,⁴⁸ bu konuda dikkat çekicidir.

﴿فِيمَا رَحِمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَطًّا غَلِيظًا أَلْقَيْتَ الْقُلُوبَ لِأَنْتَقِضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾
 "Allah'tan bir rahmet iledir ki sen, onlara yumuşak bulundun, eğer katı yürekli bir nobran⁴⁹ olsa idin elbette etrafından dağılmış gitmişlerdi, o hâlde kusurlarını affet de günahlarına mağfiret dileyiver ve (yapacağın) iş(ler) hakkında reylerini al, sonra da azmettin mi artık Allah'a dayan, çünkü Allah, kendine dayantp güvenenleri sever."te af ve istiğfar emirlerinden sonra, ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ buyurulmasında dikkat çekici birtakım nükteler ve hikmetlerden biri de, şudur:

⁴³ Bkz. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 203; ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, II, 303; Muhammed b. el-Hasen İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, thk. İhsân 'Abbâs-Bekir 'Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1996, VII, 36; el-İbşihî, *el-Müstatrafi*, I, 33.

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 215; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîbi İbn Hibbân*, tertip: 'Alâüddîn Ali el-Fârisî, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988, XIV, 96; Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetü'l-me'ârif, Riyâd 1405/1985, I, 46; el-Kudâ'î, *Müsnedü'l-Şihâb*, II, 201-202.; es-Sehâvî, *el-Makâsüdü'l-hasene*, s. 351-353, 490; es-Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, V, 447; A.g.mlf., *ed-Dürerü'l-müntesire*, s. 238.

⁴⁵ Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-harâid*, s. 450.

⁴⁶ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-kütübî'l-Misriyye, ysz. 1376/1957, I, 246; ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, II, 303.

⁴⁷ Sahaflar Şeyhizâde Es'ad Efendi, *Mahmüdü'l-eser fi tercemetü'l-müstatrafi'l-müste'ser/Tercemetü'l-Müstatrafi*, İstanbul 1263 h., I, 75.

⁴⁸ Feridun Fazıl Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, II. Baskı, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul 1977, s. 366.

⁴⁹ Nobran: Davranışı kaba, sert ve gönül kırıcı olan, nadan. Bkz. *Türkçe Sözlük*, haz. Hasan Eren vdğr., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, II, 1090.

Hız. Peygamber'in gönderilmesi, bütün insanlar için uyulacak, örnek alınacak bir ümmet oluşturmayı hedef aldığından onun ashâbının en yüksek bir siyasi terbiye kazanması ilahi istekti. Böyle bir terbiye ise, "Allah'tan bir rahmet ile" delaletince sadece ilahi rahmet olan Hz. Peygamber'in müşâvere mektebinde alınabilirdi. İşte onun ashâbı, Rabbâni (Rabb'e ibadet eden, ilmi ve ameli tam) olarak yetişecek, sonra da "أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ" hadîsinin anlamına göre Allah'ın emriyle nice o şekilde topluluklar ve kişiler yetişireceklerdi.

"Ashâbım, yıldızlar gibidir. Hangisine uyarırsanız doğru yolu bulursunuz." anlamına gelen bu hadîs,⁵⁰ meselleşen hadîsler arasında anılmaktadır.⁵¹

Nisâ Sûresi

[II, 1348'de] Nisâ sûresi 34. âyet **﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ...﴾**
 "Er olanlar, kadınlar üzerinde hâkim dururlar, çünkü bir kere Allah birini diğerinden üstün yaratmış, bir de erler mallarından harcamaktadırlar, onun için iyi kadınlar itâatkârdırlar, Allah kendilerini sakladığı cibetle kendileri de gaybı/gizliyi korurlar⁵²...."te geçen kavvâmün (قَوَّامُونَ)un tekili durumundaki kavvâm (قَوَّام)ın kâim (قَائِم)in mübâlagası olup kıyâm bi'l-emr (بِالْأَمْرِ)den alındığı, bir kadının işine bakan ve muhafazasına önem veren, işlerini idâre edenine kayyimü'l-mer'e (قَيِّمُ الْمَرْأَةِ) ve daha güçlü bir şekilde kavvâmü'l-mer'e (قَوَّامُ الْمَرْأَةِ) dendiği ifâde edilir. Sonra da bu tabirin erkeğin kadına hâkimiyetini, ama rastgele değil "سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ"ün anlamı üzere hizmet ederlikle bir arada bulunan bir hâkimiyetini ifâde ettiği vurgulanır.

Pek çok kaynakta bu şekilde⁵³ ve "سَيِّدُ الْقَوْمِ فِي السَّقَرِ خَادِمُهُمْ"⁵⁴ rivâyetiyle Hz. Peygamber'e isnat edilen (sihhatine dair tartışma bulunan bir hadîstir⁵⁵),

⁵⁰ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta el-'Ukberî, *el-İbâne 'an şer'i'ati'l-fırkatî'n-nâziye*, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, II. Baskı, Dâru'r-râye, Riyad 1415/1994, II, 564-565. Bu kaynakta hadîs, "إِنَّمَا أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ فَبِأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ" vb. şekildedir.

⁵¹ es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 23; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, III, 5.

⁵² Gaybı/gizliyi koruyanlar, kocalarına gizli gizli ihânet etmeyenlerdir. Bkz. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, s. 83.

⁵³ es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-basene*, s. 246, 500; es-Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, IV, 338; A.g.mlf., *ed-Dürerü'l-müntesire*, s. 184; el-'Aclûnî, *Kesfî'l-hafâ*, I, 462-463.

⁵⁴ el-Beyhakî, *Şu'abü'l-inân*, X, 583.

yine kaynaklardan birinde Elmalılı'da geçtiği şekilde⁵⁶ ve bazı kaynaklarda "خَيْرٌ" yine kaynaklardan birinde Elmalılı'da geçtiği şekilde⁵⁶ ve bazı kaynaklarda "خَيْرٌ" rivâyetiyle⁵⁷ Hz. Ömer (ö. 23/644)'e nispet edilen bu söz (Kavmin efendisi, onlara hizmet edendir.), Hz. Peygamber'in meselleşen sözleri arasında gösterilmektedir.⁵⁸

[II, 1471'de] Nisâ sûresi 117. âyet إِنَّ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَانًا وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا

﴿شَيْطَانًا مَرِيدًا﴾ "Onu bırakıp da sade dişilere tapıyorlar ve sade yalabık⁵⁹ bir şeytana tapıyorlar." in tefsirinde müşrikleri dişilere taptırmanın, teşvik edenin şeytan olduğu, onların dişilere tapmalarının ya şeytana tapmanın aynısı veya başlangıcı veya sonucu olduğu, azami sevgilerini Allah'a tahsis etmeyip de kadınlara tahsis edenlerin şeytana aldanmaktan, kul olmaktan kurtulamayacakları dile getirilir ve bu bağlamda "النِّسَاءُ حَبَائِلُ الشَّيْطَانِ" (Kadınlar, şeytanın ağlarıdır.) sözüne yer verilir. Bu sözün ardından da şeytanların başka yolla aldatamadıklarını en çok kadınla aldattıkları ve bu şekilde müşriklerin putlara tapmalarının da şeytanın emri olduğu belirtilir.

İlgili söz, çoğu mesel kaynağında⁶⁰ Abdullah b. Mes'ûd'a ve eserlerden birinde⁶¹ Eksem b. Sayfî (ö. 9/630)'ye nispet edilen bir meseldir. Bunun yanı sıra bazı kaynaklarda⁶² sadece hadis şeklinde geçmektedir.

⁵⁵ el-'Aclûnî, *Keşfi'l-hafâ*, I, 463.

⁵⁶ Bkz. el-Husrî, *Zebur'l-âdâb*, I, 55.

⁵⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, II. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Kâhire 1386/1967, I, 331; Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-'Askerî, *Dîvânü'l-me'ânî*, şerh: Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1994, I, 171; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve libbû libbâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, IV. Baskı, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1418/1997, I, 233.

⁵⁸ Bk. es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-mubâdara*, s. 27; el-İbşîhî, *el-Müstatraf*, I, 32.

⁵⁹ Yalabık, "parlak, parlıtlı, ışıltılı", "güzel, yakışıklı, sevimli" ve "iki yüzlü, kaypak" gibi muhtelif anlamlara gelmektedir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., II, 1583.

⁶⁰ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 110; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, II, 236, 239; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 384.

⁶¹ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferîd*, III, 15.

⁶² el-Kudâ'î, *Müsnedü'l-Şihâb*, I, 66; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (حـ), XI, 136; el-İbşîhî, *el-Müstatraf*, II, 269.

En‘âm Sûresi

[III, 2040'ta] En‘âm sûresi 120. âyet ﴿وَدَرُوا ظَاهِرَ الْإِنِّمْ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ﴾
 ﴿الْإِنِّمْ سَيُحْزَرُونَ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾
 "Günahın açığımı da bırakın gizlisini de, çünkü günah
 kazananlar yarın kazandıklarının cezasını mubakkak çekecekler." in tefsirinde şeriatın
 açıklamasıyla helal ve haramın belli/açık olduğu, bununla birlikte bu ikisinin
 ortasında şüpheli görülecek gizli bazı şeylerin daha bulunduğu, bunların da gizli
 günah kapsamına girdiği, bunları anlayıp terk edebilmenin de "دَعْ مَا يَرِيكَ إِلَى مَا
 " nin delâletine göre açık, belli ve kesin şekilde malum bulunan şer‘î bir
 beyan ve ilmî asla içtihatla döndürülerek ve katılarak şüpheli tarafın atılmasıyla
 mümkün olduğu belirtilir.

"Seni işkillendirecek şeyi bırak, işkillendirmeyeceğe geç." anlamına gelen
 bu söz de, hadîstir⁶³ ve meselleşen hadîsler arasında kaydedilmektedir.⁶⁴

A‘râf Sûresi

[III, 2176-2177'de] A‘râf sûresi 54. âyet ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ...﴾
 "Gerçekten Rabbiniz, o
 Allah'tır ki gökleri ve yeri altı gün içinde yarattı, sonra arş üzerine istivâ
 buyurdu/hükümran oldu. Geceyi gündüze bürür..." te geçen 'arş (عرش)ın anlamları
 üzerinde durulurken arş kavramının en kesin gereğinin yükseklik, yücelik,
 üstünlük ve üzerinelik anlamı olduğu, o nedenle hükümdarların üzerine
 oturduğu taht anlamıyla tanındığı, tahtın gereği durumundaki mülkten, izzet ve
 saltanattan kinâye yapıldığı ifade edilir ve bu bağlamda "ثُلَّ عَرْشُهُ" (Mülkü
 muhtell oldu, yıkıldı, bozuldu.) sözüne yer verilir.

Bu söz de, bu hâliyle bir meseldir⁶⁵ ve kişiye helâk olduğu zaman
 söylenir, bir bakıma "Yıldızı söndü/battı." anlamındadır.⁶⁶

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 200; III, 112, 153; el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, (kitâbü'l-büyü', bâb 3), III, 4; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü sifati'l-kıyâme, bâb 60), IV, 668.

⁶⁴ es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, s. 28; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, IV, 45; el-İbşihî, *el-Müstatraf*, I, 32.

⁶⁵ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 232, 235; Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğib el-İsfahânî, *Muhâdaratü'l-üdebâ ve muhâveratü'l-f-şu'arâ ve'l-bülegâ*, thk. Riyâd Abdülhamid Murâd, Dâru Sâdir, Beyrut 1425/2004, II, 97; el-Meydânî, *a.g.e.*, I, 271; ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, II, 34.

[III, 2263-2264'te] A'râf sûresi 130. âyet *وَقَصِيَ وَالسَّيِّئِينَ وَنَقَصِيَ*

﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسَّيِّئِينَ وَنَقَصِيَ﴾
 ﴿مِنَ النَّمْرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾
 eksikliğiyle saktık, gerekti ki düşünüp ibret alsınlar.”in tefsirinde âyetten çıkarılan şu sonuç da aktarılır: Allah'ın geniş rahmetini anlamalı ki Firavun kavmi gibi helâke layık bir kavmi bile her şeyden önce sözlü ve fiilî birtakım ihtarlarla uyanmaya çağırmaksızın birdenbire helâk etmiyor. O yüzden insanlar, ilahi rahmetten yoksun kalmamak için Hakk'ın âyetlerini tanımalı, Firavunları ve onların sihîr ve hilelerini bırakmalı, musibetlerden ibret almalıdır... İmanı olanlar, **لَا يُلْدَغُ** " **لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ** hadisinde açıklandığı gibi bir delikten iki kere sokulmaz. Geçmiş felaketlerden ders alırlar da onların tekrarlanmasına sebebiyet vermezler.

Elmalılı'daki şekliyle ve " **لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ** " (Mümin, bir delikten iki kere sokulmaz.) rivâyetiyle de aktarılan bu hadis,⁶⁷ Elmalılı'daki hâliyle aynı zamanda meselleşen hadisler arasında kaydedilmektedir.⁶⁸ el-Mufaddal b. Seleme (ö. 290/903) ise, eserinde bu mesele önce " **لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ** " şeklinde yer verdikten sonra meselin içeriği hakkında bilgi verirken onu ilk kez Hz. Peygamber'in söylediğini ve " **لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ** " buyurduğunu ifâde etmektedir.⁶⁹ Öte yandan bir kaynaktan hadis ile ilintisine işaret edilmeden sadece mesel olarak gösterilen bu söz,⁷⁰ ayrıca "Mümin fetânet sahibidir, onu kimse iki defa aldatamaz." anlamını içermektedir.⁷¹ Türkçe'de de "Adam adamı bir kere aldatır.", "Adam olan iki kere aldanmaz." ve "Sütten ağzı

⁶⁶ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemberetü'l-emsâl*, I, 235.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 115; el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, (kitâbü'l-edeb, bâb 83), VII, 103; Müslim, *Sabîhu Müslim*, (kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik, bâb 12), III, 2295; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü'l-fiten, bâb 13), II, 1318; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (kitâbü'l-edeb, bâb 34), V, 185.

⁶⁸ es-Süyûtî, *el-Müzhbir*, şerh ve tashih: Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ vdğr., el-Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut 1408/1987, I, 209.

⁶⁹ el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 303.

⁷⁰ el-İbşihî, *el-Müstataf*, I, 33.

⁷¹ el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 303.

yanan, ayrıntı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer).” atasözleri,⁷² bu bağlamda göze çarpmaktadır.

[III, 2284'te] A'râf sûresi 149. âyet ﴿وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا﴾ “Ne zaman ki ellerine kırığı düşürüldü ve cidden sapmış olduklarını gördüler, yemin olsun ki dediler: Eğer bize merhamet etmez de Rabbimiz, mağfiret buyurmazsa her hâlde hüsranda kalanlardan olacağız.”te yer alan ﴿وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ﴾ cümlesinin istiâre veya kinâye veya temsil yoluyla aşırı pişmanlık ifâde eden bir tabir olduğu, bir insan bir işten pişmanlık duyup âciz kaldığında "سَقَطَ فِي يَدِهِ" dendiği ve söz konusu cümlenin pişmanlık veya aşırı pişmanlık ifâde ettiğinde uyuşulduğu belirtilir.

“Başı, ellerinin arasına düştü.” anlamındaki bu söz, bir meseldir⁷³ ve pişmanlık duyan için söylenir.⁷⁴

Tevbe Sûresi

[III, 2472-2474'te] Tevbe sûresi 13-15. âyetler ﴿أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَتُوا أَيْمَانَهُمْ﴾ “Ya öyle bir kavimle savaşmaz mısınız ki yemini bozdular ve Peygamberi çıkarmayı kurdular, hem de ilk evvel size taarruza onlar başladılar, yoksa onlardan korkuyor musunuz? Eğer müminseniz daha evvel Allah'tan korkmaktasınız. Savaşın onlarla ki Allah sizin ellerinizle kendilerine azap etsin, rezil etsin, yardımıyla sizi üzerlerine muzaffer buyursun ve mümin bir kavmin yüreklerine su serpsin ve kalplerindeki öfkeyi gidersin, hem Allah, dilediğine tevbe de nasip eder, Allah, bilendir, hikmet sahibidir.”in tefsirinde ifâde edildiğine göre savaş emri üzerine beş hikmet ve fayda terettüp ettirilmiştir. Bunlar, tazib (Allah'ın, yemini bozup Hz. Peygamber'i yurdundan çıkarmayı kuranlara müminlerin elleriyle azap etmesi), ihzâ (Allah'ın onları rezil ve zelil etmesi), nusret (Allah'ın müminleri onlara karşı galip getirmesi), şifâ-i sadır (Allah'ın müminlerin yüreğine su serpmesi) ve izhâb-ı gayz (Allah'ın müminlerin kalplerindeki öfkeyi

⁷² Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 115, 435; H. Fethi Gözler-M. Ziya Gözler, *Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*, Gül Matbaası, İstanbul 1982, s. 95, 98.

⁷³ el-Ezherî, *Tebzîbü'l-luğa*, (سقط), VIII, 392; es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, s. 316; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 102; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 272.

⁷⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 102.

gidermesi)dir. Yeminsizlerle savaş, bu faydaların ortaya çıkmasına vesile olduğu gibi bunların ortaya çıkması, bir tövbeyle de ilgili olur ki bu tövbe iki tarafı da kapsayabilir. Bir taraftan o kâfirler, harbin acısını ve hakka imanın zaferini gördükçe içlerinde küfürden tövbe edip iman ve İslam'a dönenler bulunur. Diğer taraftan böyle bir harp, müminlerin imanını güçlendirir ve insanlık icabı ortaya çıkan günahlarından tövbe edip temizlenmelerine vesile olur ki bunu müfessirler bazı yönlerden açıklamışlardır. Onlardan biri şudur: İnsan nefsi, dünyaya ve lezzetlerine çok meyillidir. Bunu bazı hâllerde مَا حَرِيصٌ عَلَى مَا

"delâletince yoksunluk ve engellenmişlik daha çok artırır. Buna karşı insana dünya kapıları açılır ve Allah da onun hayrını dilerse nefis, eğilim gösterdiği o dünya lezzetlerinin ne denli hakir ve önemsiz olduğunu kesin bir şekilde anlar ve o zaman dünya gözünde küçülür.

"İnsan, yasaklanana (veya engellendiği şeye) aşırı isteklidir." anlamındaki bu söz, kaynaklarda "ابنُ آدَمَ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ مِنْهُ" ⁷⁵ ve "الْمَرْءُ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ،" ⁷⁶ ve "ابنُ آدَمَ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ مِنْهُ" ⁷⁷ biçiminde kendini gösteren bir meselken "ابنُ آدَمَ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ مِنْهُ" şeklinde İncil'den meselleşmiş bir söz olarak da nakledilmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda ilgili söze *Hak Din*'nde geçtiği şekliyle rastlanmamıştır.

[III, 2495-2496'da] Tevbe sûresi 25. ve 26. âyetler فِي مَوَاطِنَ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ

كثيرةً ويومٍ حنينٍ إذ أعجبناكم كثيرًا فلم نغن عنكم شيئًا وضائقكم الأرض بما رحبت ثم وليتم مديريين، ثم أنزل الله سكينته على رسوله وعلى المؤمنين وأنزل جنودًا لم تروها وعذب الذين

﴿كثيرةً ويومٍ حنينٍ إذ أعجبناكم كثيرًا فلم نغن عنكم شيئًا وضائقكم الأرض بما رحبت ثم وليتم مديريين، ثم أنزل الله سكينته على رسوله وعلى المؤمنين وأنزل جنودًا لم تروها وعذب الذين﴾
 ﴿اللَّهُ، سِزْجَةً بِيَرْحَمَةٍ يَدِينُ، هُنَيْنِ دِ: O lâhzada ki çokluğunuz sizi güvendirmişti de bir faydası olmamıştı, yeryüzü o genişliğiyle başınıza dar gelmişti, sonra da bozularak arkanıza dönmüştünüz. Sonra Allah, Resûlü'nün üzerine ve müminlerin üzerine sekinetini/güven veren rahmetini indirdi ve görmediğiniz ordular indirdi de kendisini tanımayanları azaba uğrattı ve bu, işte kâfirlerin cezası." in tefsirinde Huneyn'de Müslümanlar düşman karşısında çok zor duruma düşünce Hz. Peygamber'in Allah'a dua edip yardımını niyaz ettiği, gökten meleklerin inip Allah'ın resûlüne yardım ettiği, bozguna uğrayan askerin hemen derlenip

⁷⁵ el-Meydâni, *Mecca'u'l-emsâl*, I, 212; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-harâid*, s. 108.

⁷⁶ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzi, *Sayidü'l-bâtır*, thk. Abdülkâdir Ahmed 'Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1412/1992, s. 40.

⁷⁷ Bkz. es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 14.

toparlandığı, Müslümanların hepsinin Hz. Peygamber'in yanında birleştiği, korku ve heyecanı atıp tam bir sükûnet ve metânetle savaşa giriştiği ve o vakit Hz. Peygamber'in bakıp "حَمِي الْوَطِيسُ" (Fırın kızıştı.) buyurduğu, yerden bir avuç toprak alıp müşrikler tarafına attığı ve düşmanın hezimete uğradığı ifâde edilir.

Bu söz, aslında "الآن حَمِي الْوَطِيسُ" rivâyetiyle⁷⁸ nakledilen bir hadîsken yine "الآن قَدْ حَمِي الْوَطِيسُ"⁸¹ rivâyetiyle⁸¹ meselleşen hadîsler arasında zikredilmektedir. Diğer yandan bazı kaynaklarda ilgili mesele "الآن حَمِي الْوَطِيسُ" şeklinde yer verilmekte ve bu bağlamda Hz. Peygamber'in "الآن حَمِي الْوَطِيسُ" sözünü içeren rivâyet aktarılmaktadır.⁸² İş şiddetlendiğinde, ciddileştiğinde⁸³ veya kötülük dayanılmaz bir hâl aldığında söylenir.⁸⁴

[III, 2649'da] Tevbe sûresi 124. âyet *﴿وَإِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَن يَقُولُ﴾* "Bir sûre indirildi mi *﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾* "Bir sûre indirildi mi içlerinden biri çıkar "Bu, hanginizin imanını artırdı bakalım?" der, evet imanı olanların imanını artırmıştır ve onlar müjdeleniş duruyorlar." in tefsirinde belirtildiğine göre bir iman ziyade etmek kavramı, mevcut bir imana daha yüksek bir kuvvet ve güzellik, tazelik vererek heyecan ve olgunluğunu artırmak veya yeni baştan bir hakikat tasdik ettirmek anlamlarından daha geneldir ki evvelki nitelik, ikinci de nicelik bakış açısından ziyadedir/artıştır. Bir hakikate nazaran iman emri bir olduğundan bunda nicelik bakımından değil ancak nitelik bakımından bir ziyade ve noksan görülebilir. Bu bakımdan peygamberler ve siddîkler ile diğerlerinin iman mertebeleri arasında farklar bulunur. Nitekim Hz. İbrahim'in *﴿...وَلَكِنَّ﴾* "...velâkin kalbimin iyice yatışması için..."⁸⁵ demesi, bu neşenin

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 207.

⁷⁹ el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 139-140.

⁸⁰ Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire 1399/1979, II, 222-223; ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, I, 297.

⁸¹ Bkz. es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 22.

⁸² el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 496-497; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 408.

⁸³ el-Meydânî, *a.g.e.*, II, 497.

⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, I, 297.

⁸⁵ Bakara (2), 260.

"لَيْسَ الْخَبْرُ" maksimum olgunluğunu istemektir. Yine bu bakış açılarından ki "كَالْعِيَانِ" dir. Gayb ile şühûd/görülen âlem, duygu ile görgü, bedâhet ile istidlâl arasında, hatta hafızadaki şühûdun hatırası ile hâldeki şühûd arasında ancak zevk ile erilebilen bir kuvvet farkı ve açıklık vardır ki bu açıklık, yakînin aslına değil olgunluk derecesine ve niteliğine aittir.

Bu mesel, Âl-i 'İmrân sûresi 143. âyetle ilgili açıklamalarda yer almıştır.

Hûd Sûresi

[IV, 2782'de] Hûd sûresi 40. âyet ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَن سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ "Nihayet emrimiz geldiği ve tandır kaynadığı vakit dedik ki: Yükle içine herbirinden ikişer çift ve aleyhinde hüküm geçmiş olandan başka ehlini ve iman edenleri, bununla birlikte pek azından başkası, beraberinde iman etmemiştii.."te yer alan ﴿فَارَ التَّنُّورُ﴾ cümlesinin anlamları üzerinde durulurken "iş kızıştı, şiddetlendi" anlamında "حَمِي الْوُطَيْسِ" (Fırın kızdı.⁸⁶) dediği gibi bu cümlenin de dediğine dikkat çekilir.

Bu mesel, Tevbe sûresi 25. ve 26. âyetlere ilişkin açıklamalarda yer almıştır.

Yûsuf Sûresi

[IV, 2889'da] Yûsuf sûresi 66. âyet ﴿قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّىٰ تُؤْتُونِ مَوْتَقًا مِّنَ اللَّهِ لَتَأْتُنِّي بِهِ إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْتَقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾ "Dedi: İhtimali Allah lâtâtünni bih ilâ ân yuḥâṭa bikum flamma âtawuh muvtaqahum qâl Allahu 'alayâ ma naqûlu vakiil."in tefsirinde kaderin dikkate değer bir cilvesi olarak Hz. Yakup'un, yemini son derece sağlam şekilde söylenen bu istisnâ ile ilerideki kuşatılıp engellenme durumunu sanki ihzâr ettiği ve güya o husustaki mesûliyetsizliği belgelendirdiği ifâde edilir ve bununla ilgili olarak "الْبَلَاءُ مُوَكَّلٌ بِالْمَنْطِقِ" (Belâ, dile müvekkeldir/dayalıdır.) sözüne⁸⁷ yer verilir.

⁸⁶ Elmalılı, حَمِي filini Türkçe'ye bazen "kızdı" bazen de "kızıştı" şeklinde çevirmiştir.

⁸⁷ Bu sözde yer alan "موكل" sözcüğü, *Hak Dini*'nde "مؤكل" şeklinde yazılmıştır. Bkz. *Hak Dini*, IV, 2889.

“Bülbülün çektiği dili belası(-dır).”, “Dilin cirmi küçük, cürmü büyük.” ve “Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.” Türk atasözlerini⁸⁸ çağrıştıran ve "بِالْمَنْطِقِ بِالْبَلَاءِ مُؤَكَّلٌ" rivâyetiyle⁸⁹ bir hadîs olan bu söz, yine bu rivâyetle⁹⁰ ve "إِنَّ الْبَلَاءَ مُؤَكَّلٌ بِالْمَنْطِقِ" rivâyetiyle⁹¹ mesel biçiminde de aktarılmaktadır. Buna mukabil bazı kaynaklarda⁹² onun Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'e ait bir mesel olduğu ifade edilmektedir. Kişinin söylediği, belaya sebebiyet veren sözle ilgili kullanılır.⁹³ Bir başka deyişle bu atasözü, “Kötü söz, sahibini belaya uğratar” anlamındadır ve bazı sözü sebebiyle kazaya/belaya uğrayanlar hakkında söylenir.⁹⁴ Ayrıca çok konuşmayı yasaklamada⁹⁵ ve insanı daha sonra kendisini sıkıntıya sokacak şekilde konuşmaktan sakındırma konumunda kullanılır. Kısacası “insanın selameti, dilini korumaya bağlıdır” mefhumunu içermektedir.⁹⁶

[IV, 2936-2937'de] Yûsuf sûresi 109. âyet ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ الْأَئِيمِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ نُوْحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ الْأَئِيمِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾
 ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾
 “Senden evvel gönderdiğimiz peygamberler de, başka değil ancak şebirler ahâlisinden kendilerine vabyelediğimiz birtakım erler idi. Ya şimdi o yerde bir gezmediler mi? Baksalar â kendülerinden evvel geçenlerin âkabetleri nasıl olmuş? Ve elbette âhîret evi, korunanlar için daha hayırlıdır ya, hâlâ akletmeyecek misiniz?” in tefsirinde bütün peygamberlerin neden medeni erkeklerden geldiği üzerinde de durulur. Buna göre medeniyette düşüş, gerileme fazla olabildiği gibi seçkinlik de o oranda fazladır. Genel olarak medeni erkeklerin ahlâki olgunluklarında bedevî erkeklerden daha yüksek bir şekil, hâl ve çekicilik vardır.

⁸⁸ Bu atasözleri için bkz. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 209, 242-243.

⁸⁹ Bkz. el-Kudâ'î, *Müsnedü'l-Şihâb*, I, 161-162; Ali el-Müttakî b. Hüsâmiddîn el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, tashih: Safvet es-Sekkâ, Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, Haleb 1390/1970, III, 550, 553.

⁹⁰ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, I, 166, 169-170. el-'Askerî, bu meseli açıklarken onun hadîsle ilgisine de yer vermektedir. Yine bir mesel olarak da bkz. ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, I, 305.

⁹¹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 26-27; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 24; el-İbşihî, *el-Müstatraf*, I, 32.

⁹² el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir*, s. 235 vd.; İbn 'Abdirabbih, *el-İkdi'l-ferid*, III, 16.; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 26.

⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Müstakésâ*, I, 305.

⁹⁴ Es'ad Efendi, *Tercemetü'l-Müstatraf*, I, 71.

⁹⁵ Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 24.

⁹⁶ Muallim Nâcî, *Sâhibâtü'l-'Arab*, I, 184-186.

Medenilerde ilim, yumuşak huyluluk ağır basarken bedevilerde cehalet, eziyet etme, incitme ve sertlik ağır basar. Bu açıklamadan sonra **مَنْ بَدَأَ جَفَاً وَمَنْ اتَّبَعَ** "من بَدَأَ جَفَاً وَمَنْ اتَّبَعَ الصَّيِّدَ غَفِلَ" (Çölde yaşayan câfi yani kaba ve haşın ve av ardına düşen gâfil olur.) hadîsi zikredilir ve bedeviliğin bir peygamberde bulunması hikmet gereği olan zariflik ve câzibeye, güzelliklere ve olgunluklara uygun olmadığına dikkat çekilir.

Aslında bu hâliyle bir hadîs⁹⁷ olan bu söz, bir kaynaktan⁹⁸ "مَنْ بَدَأَ جَفَاً" ve "مَنْ اتَّبَعَ الصَّيِّدَ غَفِلَ" şeklinde hadîs kökenli iki mesel olarak da kaydedilmektedir. Birinci mesel, Türkçe'deki "Dağ adamı, hasta eder sağ adamı." atasözünü⁹⁹ ve ikinci mesel de, "Ava giden avlanır." atasözünü¹⁰⁰ çağrıştırmaktadır.

Enbiyâ Sûresi

[IV, 3377'de] Enbiyâ sûresi 108. ve 109. âyetler ﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ وَإِنْ أُدْرِيَ أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ﴾
﴿De ki: Bana sade vahyolunuyor ki ilahınız ancak bir ilahdır, şimdi siz Müslüman oluyor musunuz? Bunun üzerine aldırmaçlarsa o hâlde de de ki: Size diipedüğ ilan ettim ve bilmem bu size edilen va'd ve va'id (tehdit edildiğiniz şey) pek yakın mı yoksa uzak mı?﴾ in tefsirinde ﴿وَإِنْ أُدْرِيَ أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ﴾ ile ilgili olarak "Hak dinin ortaya çıkması, Müslümanların galip gelmesi, üstünlüğü veyahut kıyametin kopmasının kesin olduğunda şüphe yoksa da yakın mı uzak mı bilmem." açıklaması yapıldıktan sonra "﴿اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ﴾" "Her âti karib"¹⁰² olmak itibarıyla "Yaklaştı insanlara hesapları"¹⁰¹ buyurulması "Her âti karib" şeklinde cümlesine yer verilmektedir.

⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (kitâbü'l-cihâd), VII, 631; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 371; Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, II. Baskı, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabi-Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire 1405/1984, XI, 47; Ebü Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Matba'atü meclisi dâiretül-me'ârifî'n-nizâmiyye-Dâru Sâdir, Haydarâbâd-Beyrut 1344-1355 h., X, 101.

⁹⁸ Bkz. es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 27.

⁹⁹ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 226; Şerif Benekçi, *Örneklili Açıklamalı Atasözleri*, Damla Yayınevi, İstanbul 1995, s. 93.

¹⁰⁰ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 165.

¹⁰¹ Enbiyâ (21), 1.

¹⁰² Elmalılı, bu cümleyi Arap harfleriyle yazdığından okunuşu burada "Her âti karib" şeklinde sunulmuştur.

Bu söz, aslında "كُلُّ مَا هُوَ آتٍ قَرِيبٌ" rivâyeti¹⁰³ ve "كُلُّ آتٍ قَرِيبٌ" rivâyetiyle¹⁰⁴ aktarılagelen bir hadîs olduğu gibi hem birinci rivâyetle¹⁰⁵ hem de ikinci rivâyetle¹⁰⁶ kaydedilen "Her gelecek yakındır." anlamında bir meseldir.

Nûr Sûresi

[IV, 3488'de] Nûr sûresi 11. âyet **﴿إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾** "Haberiniz olsun ki ifk ile gelenler, içinizden bir takımdır. Onu hakkınızda bir şer sanmayın, belki o, hakkınızda bir hayırdır. Onlardan her kişiye o vebâlden kazandığı, işlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen, ona da büyük bir azap vardır." in tefsirinde bu âyetin nüzûl sebebine dair Hz. Âişe (ö. 58/678)'nin sözlerini içeren uzun bir alıntı yapılır ve bu arada şu cümlelere yer verilir: "Ne vakit ki Resûlullah açıldı gülüyordu, ilk söylediği kelime şu oldu: Müjde ya Âişel! Haberdar ol vallahi Allah, seni kesinlikle akladı." dedi. **﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ لَا بِحَمْدِكَ وَلَا بِحَمْدِ أَصْحَابِكَ﴾** (Hamd, Allah'a ne sana ne ashâbına.) dedim, vâlidem dedi, kalk ona, ben, vallahi ne ona kalkarım ne de berâetimi inzâl eden Allah'tan başkasına hamd ederim, dedim. Şimdi Allah, **﴿إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ﴾** on âyet indirmişti..."

Bu söz, hadîs ve mesel kaynaklarında genelde **﴿بِحَمْدِ اللَّهِ لَا بِحَمْدِكَ﴾** rivâyetiyle¹⁰⁷ Hz. Âişe'ye nispet edilmektedir ve "Hamd, Allah'adır sana değil." anlamındadır. Hz. Âişe, mesel hâlini alan sözünü Hz. Peygamber ona ifk âyetinin indiğini müjdelediği zaman söylemiştir.

¹⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (kitâbü'z-zühd), VIII, 163; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981, (mukaddime, bâb 23), s. 69; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebüra*, III, 215.

¹⁰⁴ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-müntesîfe*, s. 224; el-'Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 114.

¹⁰⁵ Bkz. el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 76. Ayrıca kaynaklardan birinde, söz konusu meselin bu rivâyetle ilk defa Eksem b. Sayfî tarafından söylendiği bildirilmektedir. Bkz. el-Mufaddal b. Seleme, *el-Fâbir*, s. 265.

¹⁰⁶ Ebû Bekir Muhammed b. el-Velîd et-Turtûşî, *Sirâcü'l-millîte*, ysz. 1289 h., s. 201.

¹⁰⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 367-368; İbn Hibbân, *Sabîhu İbn Hibbân*, XVI, 21; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXIII, 121, 123, 128; es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, s. 7; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 167.

Kasas Sûresi

[V, 3740-3741'de] Kasas sûresi 45. âyet **وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ**

﴿*Velakin Biz, birçok nesil yarattık da onların üzerlerine ömür uzadı, sen Medyen abalisi içinde ikamet ederek âyetlerimizi onlardan okuyup öğrenmedin de velakin Biz olduk risâlet verip gönderen.*﴾¹⁰⁸ in tefsirinde fıkhîta “Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.” kuralının¹⁰⁸ bir esası durumundaki bu özlü âyetin, Hz. Peygamber'in gönderilmesinin bir sır ve hikmetini gösterdiği, Kur'ân'ın her zamana hâkim olabilmesinin temel yönünü anlattığı, uzun zaman geçmesiyle eskimiş insan toplumunu emr-i hak olan diğer bir neş'etle yenileme kanununun ölçütünün Hadîd sûresi 16. âyet¹⁰⁹ olduğu, yine “Allah bu ümmete muhakkak her yüz sene başında dinini yenileyecek kimse gönderir.” anlamındaki hadîsin de asırdan asra bu âyetlerin uygulanmasına teşvik yollu bir vaad olduğu, bunun ilmî cihetini Kur'ân'da, amelî cihetini Hz. Peygamber'in sünneti ile ümmetin tarihi seyrinde aramak gerektiği ve “**الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ**” hadîsinin anlamının da bu şekilde tecelli ettiği ifade edilir.

“Âlimler, peygamberlerin mirasçılarıdır.” anlamındaki bu hadîs,¹¹⁰ kaynaklardan birinde¹¹¹ meselleşen hadîsler arasında zikredilmektedir.

[V, 3746-3747'de] Kasas sûresi 54. âyet **أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا**

﴿*İşte bunlar, mükâfatlarına iki kere nâil kılınacaklar, çünkü sabretmişlerdir, hem de kötülüğü iyilikle savar ve kendilerine verdiğimiz rızaktan hayra sarf ederler.*﴾¹⁰⁹ in tefsirinde Kur'ân verilmeden önce kitap verilenlerin Kur'ân'a iman ettikleri, iki defa (biri önceden İslâmları biri de sonraki İslâmları üzerine) ecirlerine ulaşacakları, kötülüğü iyilikle savdıkları, bir başka deyişle günah ve isyanı Allah'ın emir ve yasağını yerine getirerek giderdikleri

¹⁰⁸ Bu kural, daha sade bir ifadeyle “Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr edilemez.” şeklindedir.

¹⁰⁹ ﴿*أَمْ يَأْنٍ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ ۗ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ*﴾¹⁰⁹ “Ya o iman edenlere çağrı gelmedi mi ki kalpleri Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına buşî ile coşsun ve bundan evvel kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalpleri katılaşmış ve ekserisi fıska dalmış bulunanlar gibi olmasınlar.”

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 196; el-Buhârî, *Sabîhu'l-Bihârî*, (kitâbü'l-‘ilm, bâb 10), I, 25; İbn Mâce, *es-Sünen*, (mukaddime, bâb 17), I, 81; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (kitâbü'l-‘ilm, bâb 1), IV, 58.

¹¹¹ es-Se‘âlibî, *et-Tensîl ve'l-muhâdara*, s. 24.

belirtildikten sonra bu çerçevede Hz. Peygamber'in Muâz (ö. 18/639)'a söylediği "اتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمَخُّهَا" (Kötülüğün arkasından bir iyilik yap onu mahveder.) sözü aktarılır.

Bu söz, hadistir¹¹² ve meselleşen hadislerdendir,¹¹³ ama bazı mesel kaynaklarında¹¹⁴ buna işaret edilmeden doğrudan mesel şeklinde aktarılmaktadır. Günah/suç işledikten sonra tövbe edip Allah'a dönmede/yönelmede kullanılır.¹¹⁵

'Ankebût Süresi

[V, 3786-3787'de] 'Ankebût sûresi 51. âyet ﴿أَوَلَمْ يَكْفُوهُمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ

الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَىٰ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ "Yetişmedi mi daha onlara ki sana kitap indirdik, karşılarında okunup duruyor? Şüphesiz ki onda iman edecek bir kavim için muhakkak bir rahmet ve ilahi bir ihtar var." in tefsirinde nakledilen bir rivâyete göre Hz. Ömer, bir gün kitap okuyan bir adama uğrar, onu bir saat dinler, hoşuna gidince o adamdan kendisine bu kitabı yazmasını ister, o da yazıverir. Sonra Hz. Ömer, onu Hz. Peygamber'e getirip okumaya başlar, Hz. Peygamber'in yüzünde bir renk peyda olmaya başlar ve hemen ensardan bir kişi, o kitaba vurur da "نَكَاتِكَ أُمَّكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ" (Anan kaybetsin seni ey Hattâb oğlu.) bugün sen bu kitabı okuyalı beri Resûlullâh'ın yüzüne bakmıyor musun, der. O vakit Hz. Peygamber, "Ben hem fâtih (açıcı, ilk) hem hâtim (sona erdirici, son) olarak gönderildim, bana hem cevâmî'u'l-kelim (birçok anlamı kapsayan özlü ifade) hem hâtimleri verildi ve bana söz kısaltıldı da kısaltıldı, sakının sizi düşünmeden her işe dalanlar ve şaşırmişlar helâke sürüklemesinler."¹¹⁶ buyurur.

¹¹² İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, (kitâbü'l-edebe), VI, 89; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 153, 158, 236; et-Tirmizî, *es-Sünen*, (kitâbü'l-birr ve's-sıla, bâb 55), IV, 355.

¹¹³ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 221.

¹¹⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 255; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 109; el-İbşîhî, *el-Müstatraf*, I, 32.

¹¹⁵ Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 109.

¹¹⁶ Hadis için bkz. el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, VII, 171. Ayrıca bu kaynaktaki hadis metninde *Hak Dini*'nde geçen "ve havâtimi" (وَخَوَاتِمَهُ) ibâresinin yerinde "ve fevâtihî" (وَفَوَاتِحَهُ) ibaresi yer almaktadır.

Bu söz, aslında Hz. Ömer'e aittir¹¹⁷ ve "تَكَلِّتُكَ أُمَّكَ أَيَّ" kısmı, "تَكَلِّتُكَ أُمَّكَ أَيَّ" (Anan seni kaybetsin, hangi eski elbiseyi yamıyorsun?) meselinden¹¹⁸ bir parçadır. Kendisine faydası olmayanı talep eden için söylenir.¹¹⁹

Rûm Sûresi

[V, 3823'te] Rûm sûresi 30. âyet فَطَّرَ اللَّهُ الَّذِي فَطَّرَ اللَّهُ حَنِيفًا فَطَّرَتِ اللَّهُ الَّذِي فَطَّرَ اللَّهُ "O hâlde يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿30﴾" in tefsirinde fitrat üzere giden veya fitrata yakın temiz, saf ruhların yalanı eğriliği bilmediği, eğrilik eğiliminin sonradan arazi biçimde kazanılır bir azmanlık olduğu, kısacası "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ" hadisindeki gibi insanların altın ve gümüş madenleri gibi maden maden çeşitli yaratılış ve karakterlerde bulunsalar da asıl insanlık fitratı ve insan doğası perspektifinden hepsinin bir olduğu, Âdem oğulları oldukları ve insanın insan olması bakımından asıl fitratının fâtırına/yaratıcısına boyun eğmek, kulluk etmek olduğu ifâde edilir.

Hadis kaynaklarında "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ"¹²⁰ ve "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ"¹²¹ rivâyetiyle aktarılan bu söz, bazı mesel kaynaklarında Elmalılı'da geçtiği şekilde¹²² ve "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ"¹²³ rivâyetiyle meselleşen hadisler arasında ele alınmaktadır. *Hak Din'i*'ndeki şekliyle "İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibi madenlerdir." anlamına gelmektedir. Türkçe'de ise "İnsan çeşit çeşit, yer damar damar." atasözü¹²⁴ göze çarpmaktadır.

¹¹⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 31; et-Tirmizî, *es-Sünen*, (kitâbü tefsiri'l-Kur'ân, bâb 49), V, 385.

¹¹⁸ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 274.

¹¹⁹ el-Meydânî, *a.g.e.*, I, 274.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 539; Müslim, *Sabihu Müslim*, (kitâbü'l-birr ve's-sıla ve'l-âdâb, bâb 49), III, 2031-2032.

¹²¹ el-Kudâ'i, *Müsnedü'ş-Şihâb*, I, 145.

¹²² es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, s. 23; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, IV, 45.

¹²³ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, III, 5.

¹²⁴ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 325.

Yâsîn Sûresi

[V, 4042'de] Yâsîn sûresi 80. âyet ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا نَارًا فَإِذَا﴾ "O ki size yeşil ağaçtan bir ateş yaptı da şimdi siz ondan tutuşturunç duruyorsunuz." in tefsirinde belirtildiğine göre meşhur olan bu ağaç, merh ile afar denen iki ağaçtır, ikisi de yemyeşil suları damlarken merh çakmak konumunda afare sürtülerek ateş çıkarılır. Bu bedeviler tarafından bilinir. Bunun biri erkek diğeri dişi konumunda varsayılmıştır. Bununla birlikte "فِي كُلِّ شَجَرٍ نَّارٌ وَاسْتَمَّجَدَ الْمَرْخُ وَالْعَقَارُ" (Her ağaçta ateş vardır, fakat merh ile afar bol bulmuştur.¹²⁵) meseli vardır. Bu bakımdan bazı müfessirler, ağaçtan kasdın cins olduğu ve merh ile afarın temsil yoluyla zikredildiği görüşündedirler.

Bu mesel, çoğu kaynaktaki¹²⁶ Elmalılı'dakiyle aynı rivâyetle geçerken kaynaklardan birinde¹²⁷ "فِي كُلِّ شَجَرٍ نَّارٌ وَاسْتَمَّجَدَ الْمَرْخُ وَالْعَقَارُ" rivâyetiyle geçmektedir. Bir şeyi bir şeye üstün tutmada/tercih etmede¹²⁸ veya insanların hepsi hayır sahibi olduklarında ve onların bazısında diğerlerinde olmayan bir meziyet ve ilerleme bulunduğu onları bazısını bazısına tercihte/üstün tutmada söylenir.¹²⁹

Hucurât Sûresi

[VI, 4454-4455'te] Hucurât sûresi 4. âyet ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِن وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ "Odaların arkasından sana ünleyenler/bağırnarlar, kesinlikle ekserisi akli ermeyenlerdir." in tefsirinde Hz. Peygamber'e bağırnan Temîm oğulları içinde yer alan bir iki kişiyle Hz. Peygamber'in şâiri Hassân (ö. 54/674) arasındaki karşılıklı şiir sunumlarına yer verilir. Bu meyanda el-Akra' b. Hâbis (ö. 33/653) kalkar vallahi ben bir iş için geldim ve bir şiir söyledim, onu dinleteceğim, der ve şu şiiri söyler:

¹²⁵ "Merh ile afar ateşten bol bulmuş ve kendilerine yeterli geleni almıştır" anlamındadır.

¹²⁶ Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli, III. Baskı, Müessesetü'r-rişâle, Beyrut 1418/1997, I, 275-276; el-Fârâbi, *Dîvânü'l-edeb*, I, 101; el-Cevherî, *es-Sıhâb*, (مرخ), I, 431, (مجد), II, 537, (عفر), II, 752; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 263; A.g.mlf., *Simâru'l-kulûb*, s. 574; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 445-446; ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, II, 183-184; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-harâid*, s. 392.

¹²⁷ Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-emşâl*, s. 136.

¹²⁸ Yûsuf b. Tâhir, *a.g.e.*, s. 392.

¹²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, II, 183-184.

أَتَيْنَاكَ كَيْمًا يَعْرِفُ النَّاسُ فَضَلْنَا - إِذَا خَالَفُونَا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ
 وَأَنَا رُؤُوسُ النَّاسِ فِي كُلِّ غَارَةٍ - تَكُونُ بِنَجْدٍ أَوْ بِأَرْضِ التَّهَائِمِ
 وَإِنَّ لَنَا الْمِرْبَاعَ فِي كُلِّ مَعْشَرٍ - وَأَنْ لَيْسَ فِي أَرْضِ الْحِجَازِ كَدَارِمِ¹³⁰

Hz. Peygamber, Hassân'dan kalkıp cevap vermesini ister ve Hassân da şöyle der:

بَنِي دَارِمٍ لَا تَفْخَرُوا إِنْ فَخَرْتُمْ - يَصِيرُ وَبَالًا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ
 هَلَيْتُمْ عَلَيْنَا تَفْخَرُونَ وَأَنْتُمْ - لَنَا حَوْلٌ مِنْ بَيْنِ ظَهْرِ وَخَادِمِ¹³¹

Bu noktada Hz. Peygamber, "لَقَدْ كُنْتَ يَا أَخَا دَارِمٍ غَيِّبًا أَنْ يُذَكَّرَ مِنْكَ مَا ظَنَنْتَ" "Ey Dârim'in biraderi sen o ettiğin zannın senden anılmasından ganî idin, yani nene gerekti, söylemesen daha iyi ederdin, çünkü insanlar onu kirpi meseline çevirdiler." der ve onun bu sözü, onlara Hassân'ın söylediklerinin hepsinden daha etkili gelir. Elmalı, Hz. Peygamber'in "kirpi meseline çevirdiler" sözüyle ilgili dipnotta şu açıklamayı yapar: "مَتَى لَمْ نَقْضِ التُّلَّةَ أَخَذْتَنَا" "التُّلَّةُ" derler. "تُّلَّةٌ" hâcet, "لُتَّةٌ" kirpi demektir. Yani her ne zaman haceti kaza etmezsek bizi kirpi yakalar."

Elmalı'nın Hz. Peygamber'in "kirpi meseline çevirdiler" sözüne açıklık getirmek üzere dipnotta yer verdiği bu söze, bazı kaynaklarda¹³² yükâlü (يُقَالُ) [denir] ibaresinden sonra rastlanmaktadır.

¹³⁰ Sana geldik insanlar üstünlüğümüzü tanısnlar diye-Asil davranışlardan söz edildiğinde bize muhâlefet ettiklerinde (1), İnsanların başlarıyz biz her saldında -Necd'de veya Tehâim toprağında (2), Her toplulukta bize ganimetten dörtte bir pay var-Hicaz toprağında Dârim gibisi yok/nerde var (3).

¹³¹ Dârim oğulları iftihar etmeyin, iftiharınız-Sizin için kötü olur asil davranışlardan söz edildiğinde (1), Bize karşı iftihar ederek aklınızı yitirdiniz (kaçırdınız)-Hâlbuki siz, sütanne ve hizmetçinin arasından bizim uşağımızsınız (2).

¹³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (لتن), XIII, 73; Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-mubîr*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, ysz. 1978-1980, (لتن), IV, 261; ez-Zebîdî, *Tâci'l-'arûs*, (لتن), XXXVI, 98.

[VI, 4459'da] Hucurât sûresi 7. âyet ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ﴾
 ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ﴾
 “Hem biliniz ki içinizde Allah’ın resûlü var, eğer o birçok işte size itaat eder olsa bâliniz yaman olurdu velakin Allah, size imanı sevirdi ve küfrü, füsûkû, isyânı nazaranızda çirkin kıldı.” in tefsirinde iman etmek için sadece marifetin yeterli gelmediği, bir irâde fiil olabilmesi için sevmenin de gerektiği, o nedenle dinin başının muhabbet olduğu ve hadîste de **“المرء على دين خليله**”
 “المرء على دين خليله” (Kişi, halilinin yani sır dostunun dini üzeredir, onun için herbiriniz iyi bakın kime dostluk ediyor, kiminle sevişiyor.) buyurulmasının bu manadan olduğu ifade edilir.

Türkçe’deki “Arkadaşını söyle, kim olduğunu söyleyeyim.”, “Kişi arkadaşından bellidir/Adam ahabından bellidir.”, “Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan.”, “Miskçiyle konuş, miskine bulaş; pisçiyle konuş pisine bulaş.” ve “Üzüm üzüme baka baka kararır.” gibi pek çok atasözünü de¹³³ çağrıştıran bu söz, hadîs kaynaklarında Elmalılı’dakiyle aynı rivâyetle¹³⁴ vb. rivâyetlerle¹³⁵ geçmekle birlikte sıhhatine ilişkin tartışmalar vardır.¹³⁶ Bazı mesel kaynaklarında ise **“المرء على دين خليله فلينظر امرؤ من يخال”** ve **“المرء على دين خليله”**¹³⁷ ve **“المرء على دين خليله فلينظر امرؤ من يخال”**¹³⁸ Hz. Peygamber’in meselleşen sözleri arasında zikredilmektedir.

[VI, 4485-4486'da] Hucurât sûresi 17. âyet ﴿يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ بَلْ أَسْلَمْتُ مِنْ قَبْلِ الْإِسْلَامِ وَرَبِّيَ الَّذِي يُدْعَى بِالْإِسْلَامِ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾
 ﴿يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ بَلْ أَسْلَمْتُ مِنْ قَبْلِ الْإِسْلَامِ وَرَبِّيَ الَّذِي يُدْعَى بِالْإِسْلَامِ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾
 “İslâm’a girdiklerini senin başına kakıyorlar, de ki: İslâmınzı benim başıma kakmayın, belki sizî imana ilettiğinden dolayı Allah, sizin başınıza kakar, eğer doğrıysanız.” in tefsirinde âyette geçen yemünnü (يَمُنُّونَ) muzâri fiilinin mastarı durumundaki minnet (الْمِنَّة) in anlamı açıklanırken er-Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)’nin söz konusu kelimeyle ilgili görüşünden de yararlanır. Buna göre menn ü minnet, vezinlerden olan batman

¹³³ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, 152, 359, 365, 392 ve 457.

¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 334.

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 303; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (kitâbü’l-edeb, bâb 19), V, 168; et-Tirmizî, *es-Sünen*, (kitâbü’z-zühd, bâb 45), IV, 589.

¹³⁶ es-Süyûtî, *ed-Dürerü’l-müntesire*, s. 265; el-Fettenî, *Tezkiiretü’l-mevzû’ât*, s. 204; el-‘Aclûnî, *Kesfü’l-hafâ*, II, 201; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü’l-mecmû’a fi’l-ebâdîsi’l-mevzû’â*, thk. Abdurrahmân el-Mu’allimî, III. Baskı, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1407/1987, s. 234.

¹³⁷ es-Se’âlibî, *et-Temsil ve’l-muhâdara*, s. 28; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, III, 6.

¹³⁸ es-Se’âlibî, *el-İcâz ve’l-icâz*, s. 24.

anlamındaki menn (الْمَنَّ)den alınmıştır ve minnet, "ağır nimet" demektir. Bu iki şekilde söylenir. Birincisi filledir: "Falan falana mennetti." denir ki nimet ile ağırlaştırdı, çok nimet verdi demektir. İkincisi de sözledir: O ağırlık, laf ile verilir ve bu, insanlar arasında çirkin sayılır (küfrân-ı nimet/nankörlük hâlinde hâriç), çirkinliği nedeniyle de "الْمِنَّةُ تَهْدِمُ الصَّيِّعَةَ" (Minnet/başa kakma iyiliği yıkar.) denir.¹³⁹

Bu söz, hemen hemen bütün mesel içerikli kaynaklarda yer bulan meşhur bir meseldir¹⁴⁰ ve yaptığı iyiliği başa kakan için söylenir.¹⁴¹

Kâf Sûresi

[VI, 4515-4516'da] Kâf sûresi 21. ve 22. âyetler ﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا﴾
 ﴿لَقَدْ كُنْتُمْ فِي عَفْوَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾
*"Ve her nefis gelmiştir. Beraberinde bir sevk memuru ve bir şahit vardır. Celâlim hakeki için (denir) sen bundan bir gaflette idin: Şimdi senden perdeni açtık, artık bugün gözün keskindir."*ın tefsirinde her nefsin kendisini mahşere sevke memur ve ameline şahit iki memur melekle sevk edildiği ifade edilir ve ﴿لَقَدْ كُنْتُمْ فِي عَفْوَةٍ﴾'in ya isti'nâfiyye (başlangıç cümlesi) ya da takdir edilen kavlin (söylemek filinin) makûlü (mef'ûlü) olduğu ve herkese bu hitabın yapılmasının herkeste ahiretten az çok bir gaflet bulunması, "أَيُّسَ الْخَبْرُ كَالْعَيَّانِ" olması hikmetine dayandığı belirtilir.

Bu mesel, Âl-i İmrân sûresi 143. ve Tevbe sûresi 124. âyetlere ilişkin açıklamalarda geçmiştir.

Necm Sûresi

[VI, 4569'da] Necm sûresi 1. âyet ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾
*"O yıldızın yemin ederim indiği deni"*te geçen necm (النَّجْمِ) kelimesinin anlamları üzerinde durulurken onun ahid lârnı ayrılmamak şartıyla Süreyyâ (Ülker yıldızı)ya isim olarak da kullanıldığı

¹³⁹ Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî, Şeriketü mektebeti ve matba'atı Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır 1381/1961, s. 474.

¹⁴⁰ Ebü 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, s. 66; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-mubâdara*, s. 454; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, III, 285; ez-Zemahşerî, *el-Miüstaksâ*, I, 350; Yûsuf b. Tâhir, *Ferâidü'l-barâid*, s. 506.

¹⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Miüstaksâ*, I, 350.

ifâde edilir ve bu hususta Arapların "إِذَا طَلَعَ النَّجْمُ عِشَاءً ابْتَغَى الرَّاعِي كِسَاءً" (Ülker akşam doğarsa çoban örtü ister.) meseli şâhit getirilir.

Aslında meczû'î-remel bahrinde bir beyit olan bu söz, kaynaklardan birinde¹⁴² herhangi bir kişiye nispet edilmeden şu rivâyetle yer almaktadır:

طَلَعَ النَّجْمُ عِشَاءً - ابْتَغَى الرَّاعِي كِسَاءً

Rahmân Sûresi

[VI, 4695'te] Rahmân sûresi 76. âyet ﴿مُتَكِينٍ عَلَى رُفْرِفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ﴾ "Kurulmuşlar yeşil yastaklar ve güzel/ harikenlade işlemeli döşekler üzere."te geçen 'abkarî (عَبْقَرِيٍّ)nin aslı olan 'abkar (عَبْقَرٌ)la ilgili olarak Mu'cemü'l-Büldân'dan yapılan alıntıya göre bu sözcük, "buluttan inen donmuş su/dolu ve cinin oturduğu bir arz/yer" anlamlarındadır ve meselde de "كَأَنَّهُمْ جِنُّ عَبْقَرٍ" (Sanki abkar cinni gibi (ler).) denir.¹⁴³

Bu söz, asıl mesel kaynaklarında geçmese de pek çok kaynakta yer bulan bir meseldir.¹⁴⁴

Vâkı'a Sûresi

[VI, 4719'da] Vâkı'a sûresi 71. ve 72. âyetler ﴿أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ، أَأَنْتُمْ أَنشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ﴾ "Bir de gördünüz mü o çaktığımız ateşi? Siz mi inşa ettiniz onun ağacını, yoksa biz miyiz inşa eden?"in tefsirinde belirtildiğine göre birbirine sürtülüp çakılarak çıkarılan ateş, sürtme ve temas ile çıkan bir elektrik ateşidir ve onun ağacı da, meşhur merh ve afârdır. Bununla birlikte her ağaçta, elektrik elde edilen her şeyde ve çakmak taşında da bu anlam bulunmaktadır.

¹⁴² Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Me'âni'l-kebir fi ebyâti'l-me'âni*, tashih: F. Krenkow, Dâru'n-nehdati'l-hadîse, Beyrut tsz., I, 375.

¹⁴³ Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977, IV, 79.

¹⁴⁴ el-Ezherî, *Tebzîbü'l-luğa*, III, 292; Ebû Ubeyd Abdullah b. 'Abdil'aziz el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut tsz., III, 917; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 79; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (عبر), IV, 534; Ebû Abdillâh İbn 'Abdilmun'im, *er-Ravzi'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsân 'Abbâs, II. Baskı, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984, s. 408; ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arîs*, (عبر), XII, 514.

Nitekim "فِي كُلِّ شَجَرٍ نَارٌ وَاسْتَمَجَدَ الْمَرْخُ وَالْعَفَّارُ" (Her ağaçta ateş vardır, fakat merh ile afar şan almıştır.¹⁴⁵) sözü de, bununla ilgilidir.

Bu mesel, Yâsîn sûresi 80. âyete dâir açıklamalarda da yer almıştır.

DEVAM EDECEK°

---

¹⁴⁵ Elmalılı, burada استمجد filini "şan almak" anlamıyla çevirmiştir. *Mecma'u'l-ensâl*'de ise "bol bulmak ve almak" anlamı tercih edilir ve merh ve afarın şan şeref talebiyle bol veren kimseye benzetildiği, çünkü çabuk yandıkları belirtilir. Bkz. el-Meydânî, *Mecma'u'l-ensâl*, II, 445-446.

• Editörün Notu: Bu makalenin sayfa sayısı dergi formatımızı aştığı için makale, yazarının uygun gördüğü yerden iki kısma ayrılmak suretiyle yayınlanacak olup devamı takip eden sayıda yer alacaktır.